

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ІВАНА ОГІЄНКА
КАФЕДРА ЗАГАЛЬНОЇ ТА ПРАКТИЧНОЇ ПСИХОЛОГІЇ**

**Дипломна робота
(магістра)**

**з теми: «СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ
ВАЖКОВИХОВУВАНOSTІ У ПІДЛІТКОВОМУ ВІЦІ»**

Виконала: студентка 2 курсу
Ps1-M19 групи
спеціальності 053 Психологія
(денна форма навчання)
Федорова Олеся Олегівна

Науковий керівник:
Онуфрієва Ліана Анатоліївна,
кандидат психологічних наук,
професор, завідувач кафедри
загальної та практичної психології

Рецензент:
Івашкевич Едуард Зенонович,
доктор психологічних наук,
професор кафедри загальної
та практичної психології

Кам'янець-Подільський – 2020 р.

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ I. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ	
ПІДЛІТКОВОГО ВІКУ	9
1.1. Соціально-психологічний аналіз підходів до вивчення підлітка.....	9
1.2. Психолого-педагогічна характеристика важковиховуваності	24
Висновки до розділу 1	31
РОЗДІЛ II. ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ СОЦІАЛЬНО-	
ПСИХОЛОГІЧНОГО АНАЛІЗУ ВАЖКОВИХОВУВАНОСТІ У	
ПІДЛІТКОВОМУ ВІЦІ	32
2.1. Соціально-психологічні чинники виникнення	
важковиховуваності.....	32
2.2. Аналіз індивідуально-типологічних особливостей особистості	
важкого підлітка.....	40
Висновки до розділу 2	69
ВИСНОВКИ	70
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	73
ДОДАТКИ	79

ВСТУП

Актуальність дослідження. Впродовж віків проблема психології підлітків викликала інтерес у мислителів, політиків, моралістів, літераторів, педагогів, але власне науковий підхід розпочався наприкінці XIX століття. Саме тоді під впливом промислової революції, на думку Шортера [29], відбувається народження сучасної сім'ї та отроцтва. Індустріалізація викликала зміни соціального характеру. Якщо у XVIII столітті дитина покидала своїх батьків у період пубертату, оскільки їй необхідно було працювати учнем чи служницею в місцях, віддалених від дому, то у XIX ст. ремісниче навчання зійшло в занепад. Унаслідок цього явища діти довше залишаються вдома, з'являються глибші сімейні почуття, до того ж, стає поширенішою шкільна освіта. А, отже, посилюється контроль над підлітком і зменшується юнацька незалежність. Можливо, таке близьке зіткнення із підлітком і викликало інтерес до його світу, що й призвело до зростання наукових досліджень у цьому напрямку. У нашій країні, починаючи з 80-х рр. XX ст. проблема «важковихованості» стає не лише актуальною, але навіть наболілою. У цей час виходить велика кількість публікацій на цю тему: «Важкий підліток» [66]; «Важкі діти і важкі дорослі» [73]; «Важкі долі підлітків – хто винен?» [65]; «Важкий підліток: причини і наслідки» [63] тощо. Дослідники висвітлюють різні аспекти життєдіяльності підлітка, досліджуються та аналізуються різні характеристики, такі як агресивність, акцентуації, пізнавальні здібності тощо, що покликане виявляти причини зростаючої підліткової важковихованості.

І хоча зараз вже XXI ст., і складний час сьогодення, ситуація, на жаль, стає все більш критичнішою, а універсальних ефективних методів для запобігання цьому ще не існує вдосталь.

Причина зростання «важковихованості» полягає насамперед в економічній, соціальній і соціально-психологічній ситуації. Концепція вивчення «підліткового» феномена залежить від загальноісторичного

контексту, а сьогодні ж ми маємо справу з перехідним періодом: коли старе зруйновано, а нове, альтернативне створюється, але ще не побудовано.

Це торкнулося також сфери виховання та освіти. Нестабільна ситуація відображається на підлітках більше, ніж на якій-небудь іншій віковій категорії. Досить пригадати, що саме в цьому віці відбувається первинна соціалізація, входження дітей у доросле життя. З 90-х років ХХ ст. у наше суспільство і свідомість все більше проникала і проникає західна масова культура, а разом з нею – надходження наркотиків та різних токсичних речовин, що привело до появи більшої кількості наркоманів; американських фільмів з елементами насильства, агресії; прийшла до нас сексуальна революція та інші подібні явища. Нестабільність в економіці і соціальній сфері взаємовпливають одне на одного. У нашій країні з'явилися негативні явища, які були «бідною Заходу» 70-80-х рр. Виявилася наступна тенденція: суспільство Заходу прагне до того, що було у нас, впроваджує ті ж методи, відстоює те, що у нас вважалося саме собою таким, що розуміється; водночас як ми почали стикатися з «їхніми» проблемами. Зокрема, у нашій країні з'явилося чимало сімей, які живуть за межею бідності. Такі тенденції на Заході вилилися в те, що підлітки із подібних сімей (з низьким соціально-економічним статусом) мають низький прибуток і низький культурний рівень. Їх життєві можливості обмежені такими чинниками: недостатнім досвідом і вузькими можливостями; недостатньою автономністю і впливом, що викликає почуття безпорадності і безсилля; відчуттям, що вони невдахи серед більш благополучних людей; беззахисністю перед непередбаченими життєвими обставинами. Вони здобувають, як правило, лише початкову освіту, тому у них відсутні основні уміння і навички, необхідні в житті. Такі сім'ї менш стабільні, тому керують у багатьох із них жінки. Батьки схильні виховувати дітей за допомогою авторитарних та імпульсивних методів. Вони більше піклуються про зовнішню сторону поведінки, про те, щоб уберегти дитину від біди, ніж про розвиток її особистості. Звичайно, підлітки рано покидають таку сім'ю. Через ослаблення зв'язків із батьками вони все

сильніше залежать від однолітків. Їхні своєрідні форми соціалізації, з власною мовою, одягом і манерою поведінки, викликають критику з боку суспільства.

Вважаємо, що основні причини «важковихованості» полягають у: погіршанні якості освіти, рангуванні дітей, недоступності багатьом вищої і середньої освіти, занепад престижності навчання, зайнятість або безробітність батьків, що приводить до скорочення часу, проведеного з дітьми; заробітчанство за кордоном та прихована міграція; майже повне зникнення безкоштовних, доступних позашкільних установ і організацій, масова бездіяльність учнів та чимало інших.

Чимало дослідників вважають, що основною причиною виникнення «важких підлітків» є їхнє неприйняття в коло однолітків-однокласників, тобто «ізолюваність». При цьому відторгненість обґрунтовувалася низькою успішністю, неблагополуччям сім'ї.

Визначення основних тенденцій, виявлення змін, аналіз сучасної ситуації, сподіваємося, буде сприяти проведенню профілактики і корекції правопорушень, стабілізації обстановки, припиненню згубних явищ і пошуку нових шляхів для вдосконалення суспільства.

Вищевикладене розуміння проблеми уможливило сформулювати об'єкт, предмет, мету та завдання дослідження, а також визначити гіпотезу.

Об'єктом нашого дослідження виступили важковиховані школярі підліткового віку.

Предмет дослідження – характерологічні особливості «важких» підлітків, що відображають специфіку і форму поведінки в підлітковому віці.

Мета дослідження – на основі соціально-психологічного аналізу важковихованості виділити психологічно значущі ознаки вікових соціально-психологічних особливостей важковиховуваних дітей підліткового віку.

Гіпотеза дослідження – виникнення важковихованості зумовлено соціально-психологічними особливостями розвитку. Однією із причин її

появи є характерологічні особливості підлітка.

Завдання дослідження:

- на основі аналізу соціально-психологічної та педагогічної літератури розкрити особливості розвитку підлітків;
- виявити причини виникнення важковиховуваності;
- здійснити типологічний аналіз «важких» учнів;
- виявити психологічні і соціальні чинники та умови, що сприяють виникненню важковиховуваності;
- здійснити соціально-психологічний аналіз важковиховуваності підлітків;
- розробити методiku і провести діагностику важковиховуваних підлітків;
- визначити соціально-психологічні умови цілеспрямованого формування у важковиховуваних підлітків соціально-позитивних цінностей і орієнтації.

Теоретико-методологічною основою нашого дослідження виступили принципи наукової психології, що передбачають аналіз явищ з урахуванням процесу їх розвитку і складної динаміки взаємодії та взаємообумовленості (Л.І. Божович, Г.С. Костюк, С.Д. Максименко, Р. Бернс, Е. Еріксон, І.С. Кон, М. Кле, М. Мід, Ф. Райс та ін.).

Методи дослідження. Дослідження складалося із констатуючого і формуючого експериментів. Констатуючий експеримент було спрямовано на виявлення груп, що вчаться, виходячи з їхнього групового статусу. Відбір учнів у групи із різним груповим статусом проводився за допомогою соціометрії. Здійснювався аналіз і узагальнення наукових літературних джерел (документів) та існуючих даних. Активно використовувалися організаційний та емпіричний методи. Здійснювався кількісний і якісний аналіз даних за допомогою методів математичної статистики. Для визначення значущих відмінностей використовувалися критерії непараметричної статистики, такі як біноміальний критерій. Учні були діагностовані на

визначення характерологічних особливостей, за допомогою використання низки методик: опитувальника Г. Айзенка, методу діагностики міжособистісних відносин ДМВ (модифікований варіант інтерперсональної діагностики Т. Лірі), методики на виявлення різних видів агресії Басса-Дарки, опитувальника для виявлення акцентуацій Леонгарда.

База дослідження. Дослідження проводилось впродовж листопада 2019 року - лютого 2020 року у загальноосвітніх школах №15, 16, 17 міста Кам'янця-Подільського на контингенті 9 класів. Гетерогенну вибірку було сформовано так: на першому етапі експерименту взяли участь 131 особа, надалі діагностувалося 24 підлітки.

Теоретичне значення роботи полягає в узагальненні теоретичних і практичних досліджень з проблеми соціального і психологічного аналізу важковихованості.

Практичне значення роботи полягає у тому, що основні теоретичні узагальнення і підібраний комплекс методик можуть використовуватись у психодіагностичній роботі практикуючих психологів.

Апробація та впровадження результатів. Основні результати дослідження доповідались та отримали схвалення на таких міжнародних конференціях: на науковій конференції студентів і магістрантів за підсумками НДРС у 2019-2020 навчальному році зі спеціальності 053 «Психологія» (Кам'янець-Подільський, жовтень 2020 р.), на V Міжнародній науково-практичній конференції «Актуальні проблеми експериментальної психології: досвід та перспективи на пошану професора А.І. Шинкарюка та 101-річниці заснування Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка» (Кам'янець-Подільський, 24 жовтня 2019 р.), на IV Міжнародній науково-практичній конференції «Актуальні проблеми сучасної психології: перспективні та пріоритетні напрями наукових досліджень молодих науковців», (Кам'янець-Подільський, 19 листопада 2019 р.), на V Міжнародній науково-практичній конференції «Актуальні проблеми психології особистості на європейському просторі» (Кам'янець-Подільський,

14 лютого 2020 р.), на XII Міжнародній науково-практичній конференції «Актуальні проблеми психології особистості та міжособистісних взаємин» (Кам'янець-Подільський, 23 квітня 2020 р.) та знайшли відображення у публікації автора.

Публікації. Федорова О.О. Соціально-психологічний аналіз важковихованості в підлітковому віці. *Актуальні проблеми експериментальної психології: досвід та перспективи на пошану професора А.І. Шинкарюка та 102-річниці заснування Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, 27 жовтня 2020 р.* : Матеріали VI Міжнародної науково-практичної конференції / за ред. С.Д. Максименка, Л.А.Онуфрієвої. Кам'янець-Подільський : Видавець Ковальчук О.В., 2020. С.58–61.

Структура та обсяг випускової роботи. Магістерська робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків, додатків, списку використаних джерел, який налічує 85 найменувань. Робота вміщує 8 таблиць та 16 рисунків.

ВИСНОВКИ

Теоретичні та емпіричні результати магістерського дослідження уможливили зробити такі висновки.

Починаючи з 19 століття зростає особлива актуальність наукового вивчення підліткового віку, оскільки якраз з цього часу починають формуватися різні концепції, які вивчали психологічні, біологічні та соціальні особливості розвитку людини в цей віковий період. Такий всебічний підхід уможливорює стверджувати про два основні шляхи перебігу процесу дорослішання: кризового і безкризового. Однак, якщо вчені мають різні погляди на періодизацію цього віку, на його кризовість, то майже всі вони єдині в тому, що це й час великих змін в організмі. Нарівні із фізіологічною перебудовою організму дитини, відбувається формування її психічного світу. Значний вплив на ці процеси здійснює система соціально-психологічних чинників.

Починаючи з 90-х рр. ХХ ст. психологи все більше приділяють увагу дослідженням особливостей «важких» дітей у зв'язку із зростанням правопорушень, скоєних неповнолітніми. У результаті було виділено 3 групи причин виникнення «важковиховуваності»: біологічні, соціальні і психологічні.

Науковими методами констатовано, що зросла кількість підлітків, які зловживають алкоголем і наркоманів, сталися різкі суспільні і культурні зміни, збільшилася загальна нестабільність. У зв'язку із трансформаційними змінами суттєво знизився освітній рівень, впав статус школи, погіршилася успішність учнів.

Швидкі культурні зміни, нестабільність, ставлять під сумнів цінності, що раніше беззастережно приймалися. Суспільні інститути, що здавалися непорушними, такі як сім'я, школа, що в минулому забезпечували надійний захист, тепер можуть стати джерелом напруженості і серйозних проблем. Ці явища привели до провокування несприятливої обстановки і психологічної

атмосфери в сім'ї.

Після проведення теоретичних і емпіричних пошуків й обробки результатів, була підтверджена гіпотеза нашого дослідження.

Встановлені в дослідженні значущі показники характерологічних особливостей «важких» підлітків уможливили виділити спільні риси: наявність дистимічного типу у таких підлітків. Цей тип характеризується зниженим настроєм, фіксацією на складних і похмурих сторонах життя, ідеомоторною загальмованістю. У той час як лідерам, а значить і груповим нормам, властива екстраверсія. «Важкі підлітки» виявилися підкорювані, підозрілі, хоч прагнули знизити ці показники. Вони менш авторитарні в порівнянні з лідерами групи. Провідну роль відіграє вербальна агресія, найбільше їм властиві гіпертимність, циклотимність і екзальтованість.

У результаті виникає ризик того, що підвищена активність і збудливість може зробити підлітків нерозбірливими у виборі знайомств, спонукати до втягування їх у ризиковані авантюри і сумнівні вчинки.

Тому, ми вважаємо, що потрібно особливу увагу приділяти знедоленим підліткам, враховуючи те, що їхні лідерські спрямування виражаються в іншій сфері. Такий же ефект може дати властивий їм великий діапазон емоційних станів, коли вони легко приходять у захоплення від радісних подій і в повний відчай від сумних. Психологам необхідно з'ясувати ці сфери. Виявлення серед цієї категорії підлітків характерологічних лідерів, спонукає задуматися про реалізацію таких потреб. Якщо тут має місце фрустрація, то це приводить до серйозних переживань підлітка. Якщо ж вона відсутня, означає лідерство виявляється в іншому середовищі. Але анкета показала, що всі «важкі» підлітки вільний час проводять у дворових компаніях, а там далеко не завжди діють ціннісні норми. Група підлітків виявила схильність перебільшувати свій груповий статус, бачити своє становище в колективі більш сприятливим, ніж воно є насправді. Аналіз результатів опитувальника уможлиблює стверджувати, що загалом діти знаходять більше взаєморозуміння в компанії однолітків, оскільки на їх думку, вони дають їм

доброту, визнання, прийняття.

Здійснене теоретико-емпіричне дослідження в межах магістерської роботи не вичерпує проблематики окресленого напрямку, а потребує розробки нових тематичних напрямків дослідження проблем «важковиховуваності» підлітків.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Аллахвердова Н., Соловейчик С. Трудный возраст. Ленинград : Лениздат, 1989. 175 с.
2. Баженов В.Г. Воспитание педагогически запущенных подростков. Київ : Рад. школа, 1986. 180 с.
3. Байярд Р.Т., Байярд Дж. Ваш беспокойный подросток. Москва : Семья и школа, 2005. 190 с.
4. Берн Э. Игры, в которые играют люди. Люди, которые играют в игры. Москва, 2008. 240 с.
5. Бернс Р. Развитие «Я-концепции» и воспитание. Москва : Прогресс, 2006. 275с.
6. Божович Л.И. Личность и её формирование в детском возрасте: (Психологическое исследование). Москва : Просвещение, 1968. 175 с.
7. Божович Л.И. Этапы формирования личности в онтогенезе. *Вопросы психологии*. 1979. № 4. С.25–34.
8. Боссарт А. Аутсайдеры, «чучела» и другие. *Семья и школа*. №4. 2010. С.14–21.
9. Боссарт А.Б. Парадоксы возраста или воспитания?: Кн. Для учителя. Москва : Просвещение, 1991. 80 с.
10. В мире подростка. Под ред. А.А. Бодалёва. Москва, Медицина, 1980. 296 с.
11. Волохова О. У последней черты. *Семья и школа*. № 6. 1999. С.26–33.
12. Волчек Б., Коваленко Л. Эти страшные, страшные хиппи... *Семья и школа*. №3. 1990. С.21–29.
13. Выготский Л.С. Педология подростка. Москва, 1929-1931. 259 с.
14. Выготский Л.С. Собр. соч.: В 6 т. Т. 4 Москва, 1983.
15. Гиппенрейтер Ю. Почему с ними так трудно? *Семья и школа*. №7. 1990. С.12–19.
16. Головаха Е.И., Панина Н.В. Психология человеческого взаимопонимания. Київ, 1989. 185 с.

17. Демина Л.В. Бегуны. Москва : Просвещение, 1989. 135 с.
18. Дисциплина и предупреждение педагогической запущенности школьников. Министерство науки и образования. Кишинёв, 2004. 180 с.
19. Дольто Ф. На стороне подростка. (Пер. с фр.). Санкт-Петербург : Петербург-21 век, 2007. 426с.
20. Донченко Е.А., Титаренко Т.М. Личность: конфликт, гармония. Київ, 1989. 210 с.
21. Енджеевский М. Тусовка. (Пер. с пол.). Москва : Прогресс, 2010. 195 с.
22. Ермаков В. Спасёт ли детей милиция? *Семья и школа*. № 6. 1990. С.4–12.
23. Жбанов Е. «Мы» и «они». *Семья и школа*. № 9 10. 1990. С. 17–27.
24. Зайцева Г.П. Школа важковиховуваних підлітків. Київ : Радянська школа, 1991. 120 с.
25. Захаров А.И. Психотерапия невротизов у детей и подростков. Ленинград : Медицина, 1982. 216 с.
26. Зинченко С.Н. Трудные дети. Київ : Радянська школа, 1988. 150 с.
27. Изучение мотивации поведения детей и подростков. Под ред. Л.И. Божович и Л.В. Благоннадёжиной. Москва : Педагогика, 1972. 285 с.
28. Ипполитов Ф. Правовое воспитание: с чего начинать? *Семья и школа*. № 11. 1990. С.17–25.
29. Кле М. Психология подростка: (Психосексуальное развитие). Москва : Педагогика, 1991. 176 с.
30. Кон И.С. Дружба: Этико-психологический очерк. 2-е изд., перераб. И доп. Москва : Полтиздат, 1987. 85 с.
31. Кон И.С. Психология старшеклассника: Пособие для учителей. Москва : Просвещение, 1980. 192 с.
32. Кондрашенко О., Чернявская В. По лабиринтам души подростка. Минск : Высшая школа, 1991. 180 с.
33. Кочетов В., Верцинская М. Работа с трудными детьми. Москва :

- Просвещение, 1986. 190 с.
- 34.Крайг Грэйс. Психология развития. Санкт-Петербург : Издательство «Питер», 2000. 992 с.
- 35.Краковский А.П. О подростках (содержание возрастного, полового и типологического в личности младшего и старшего подростка). Москва : «Педагогика», 1970. 273 с.
- 36.Леонгард К. Акцентуированные личности. Пер. с нем. (ГДР, Народ и здоровье, 1979 г.). Киев : Вища школа. Головное изд-во, 1981. 392 с.
- 37.Личко А.Е. Подростковая психиатрия. Москва, 2009. 420 с.
- 38.Личко А.Е., Битенский В.С. Подростковая наркология: Руководство. Москва : Медицина, 2001. 304 с.
- 39.Личко А.Е. Психопатология и акцентуация характера у подростков. Москва : Наука, 1993. 288с.
- 40.Макферлайн А., Макферсон А. Дневник подростка. (Пер. с англ.) Москва : Медицина, 2002. 210 с.
- 41.Методики психодиагностики в учебно-воспитательном процессе. Составители Гришин В.В., Лушин П.В. Москва : ИКА «Москва», 1990. 190 с.
42. Мид М. Культура и мир детства. Москва, 1988. 430 с.
- 43.Москаленко В. Является ли алкоголизм наследственным? *Семья и школа*. №5. 1990. С.23–30.
- 44.Мудрик А. В поисках своего «Я». *Семья и школа*. № 8-10. 1989. С.21–28.
- 45.Мудрик А. Найти друга. *Семья и школа*. №12. 1989. С.12–19.
- 46.Натанзон Э.Ш. Трудный школьник и педагогический коллектив. Москва : Просвещение, 1984. 190 с.
- 47.Обухова Л.Ф. Детская психология теория, факты, проблемы. Москва,1995. 250 с.
- 48.Петрунёк В., Таран М. Нелёгкий путь к юности. Родителям о нервно психологическом развитии. Москва : Педагогика, 2004. 150 с.

49. Пиаже Ж. Избр. Психологические труды. Москва : Просвещение, 1999. 125 с.
50. Пирожков В.Ф. Законы преступного мира молодёжи. Москва, 2002. 160 с.
51. Плаксин С.И. «Неформалы» – сыновья или пасынки?» *Политическое образование*. № 7. 1988. С.17–25.
52. Психология современного подростка. Под ред. Д.И. Фельдштейна. Москва : Педагогика, 2007. 145 с.
53. Прихожан А.М. Проблемы подросткового кризиса. *Психологическая наука и образование*. №1. 1997. С.32–39.
54. Райгородский В. Практическая психодиагностика. Методики и тесты. Учебное пособие. Самара, 1998. 560 с.
55. Райс Ф. Психология подросткового и юношеского возраста. Санкт-Петербург : Издательство «Питер», 2010. 624 с.
56. Ранняя профилактика отклоняющегося поведения учащихся (Психолого-педагогический аспект): Пособие для учителя/ Под. ред. В.А. Татенко, Т.М. Титаренко. Киев : Радянська школа, 1989. 128 с.
57. Раттер М. Помощь трудным детям. Москва : Советская книга, 1987. 180 с.
58. Рогов Е.И. Настольная книга практического психолога в образовании: Учебное пособие. Москва : ВЛАДОС, 2006. 529 с.
59. Ремшмидт Х. Подростково-юношеский возраст: проблемы становления личности. Москва, 2004. 210 с.
60. Рубинштейн Принципы и пути развития психологии. Москва, 1959. 253 с.
61. Соколова В.Н., Юзефович Г.Я. Отцы и дети в меняющемся мире. Москва : Просвещение, 1991. 190 с.
62. Сукало А. Чем опасны неформалы. *Семья и школа*. № 10. 1989. С.14–21.
63. Татенко В.А. Трудный подросток: причины и следствия. Киев :

- Радянська школа, 1985. 80 с.
64. Титаренко Т.М. Я - знакомый и неузнаваемый. Киев : Радянська школа, 1991. 240 с.
65. Трудные судьбы подростков – кто виноват? Москва : Юридическая литература, 1991. 175 с.
66. Уманов В. Трудный подросток. Алма-Ата : Рауан, 2010. 190 с.
67. Формирование личности в переходный период: От подросткового к юношескому возрасту. Под ред. И.В. Дубровиной. Москва : Педагогика, 1987. 240с.
68. Формирование личности старшеклассника. Под ред. И.В. Дубровиной. Москва : Педагогика, 1989. 210 с.
69. Цукерман А. За чертой. *Семья и школа*. № 10. 1989. С.21–29.
70. Цукерман А. Что происходит в Казани? // *Семья и школа*. №4. 1990. С.7–15.
71. Червакова И. Трудные судьбы. Киев, 1983. 150 с.
72. Чередниченко В. За закатом – рассвет. *Семья и школа*. № 11. №12. 1989. № 1, № 3, №4, №5 1990.
73. Чередниченко В. Трудные дети и трудные взрослые. Москва : Просвещение, 1991. 190 с.
74. Шейла Д. Как пережить опасный возраст Ваших детей? Пер. с англ. Москва : «МИРТ», 1995. 379 с.
75. Эльконин Д.Б. Избранные психологические труды. Москва : Учпедгиз, 1989. 350с.
76. Эриксон Э. Идентичность: юность и кризис, (Пер. с англ.). Москва : Изд. Группа «Прогресс», 1996. 240 с.
77. Эриксон Э. Детство и общество. Перевод с английского и научная редакция А.А. Алексеева. Санкт-Петербург : Летний сад, 2000. 165 с.
78. Эриксон Э. Идентичность: юность и кризис. Перевод с английского ; общая редакция и предисловие А.В. Толстых. Москва : Прогресс, 1996. 124 с.

79. Balakireva, O.M., Bondar, T.V. & Pryimak, Yu.Yu. (2015). Smoking, usage of alcohol and drugs among adolescents who are in the process of education: Distribution and Trends in Ukraine: According to the results of the research in 2015 in the paradigm of the international project “European Student Survey on the Use of Alcohol and Other Drugs – ESPAD”. Kyiv : Polygraphic Center “Folio”. 200 p.
80. Kioseva, E.V. (2015). The innovative direction in the paradigm of medico-social prevention of addictive disorders of students. *Archive of psychiatry*. Vol. 21, No. 2 (81). Kyiv, pp. 61–62.
81. OECD Health Data 2008: How Does Canada Compare (PDF) (2008). *Organization for Economic Co-operation and Development*. Retrieved 2009-01-09. URL : http://moz.gov.ua/docfiles/Metodyhni_rekomendacii_PMD_u_mistah.pdf.
82. Osukhovskaya, E.S. (2011). Intermittent processes associated with the formation of chemical and non-chemical addictions of youth. *Archive of psychiatry*. No. 4 (67), pp. 102–108.
83. Tabachnikov S.I., Kharchenko Ye.M. & Prib G.A. (2011). Medico-sociological aspects of the characteristics of substance abuse of adolescents and young adults. *Archive of psychiatry*. Vol. 17, No. 3 (66), pp. 61–66.
84. Tabachnikov S., Osukhovskaya E., Kioseva E., Kharchenko Ye. & Mykhalchuk N. (2018). Psychoprevention system for educational psychoactivities substance use young persons. *Науково-інформаційний вісник академії вищої освіти України*. № 2–3 (104–105), pp. 113–124.
85. Tabachnikov S., Pinchuk I., Kharchenko Ye., Osukhovskaya E., Tabachnikov O., Mazbits V., Chepurna A., Mykhalchuk N., Salden V. & Tovalovych T. (2018). Psychological, clinical and instrumental-laboratory methods for the diagnosis of the usage of psychoactive substances by somatic patients in the practice. *Archive of psychiatry*. Vol. 24, № 4 (95), pp. 229–234.